

1. PhD Candidate in Islamic Iran History, Department of History, Faculty of Law and Social Sciences, University of Tabriz, (Corresponding Author) siminsetayesh2@gmail.com

2. Assistant Professor, Department of History, Payame Noor University, Tehran, Iran. m.samad59@gmail.com

3. Associate Professor, Department of History and Civilization of Islamic Nations, Payame Noor University, Tehran, Iran. mebadi@pnu.ac.ir

Copyright © 2025, NLAI (National Library & Archives of I. R. Iran). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and adapt the material for any purpose.

The Plunder of Ardabil during the Constitutional Period: Insights from a Newly Discovered Document —The Report of the Ministry of Foreign Affairs Agent to the Second National Consultative Assembly

Simin Setayesh¹ | Mir Samad Mousavi² | Mahdi Ebadi³

Abstract

Purpose: Documentary historiography holds significant importance in crafting a more precise narrative of historical propositions; the newly discovered 'Report of the Foreign Ministry Agent on the Looting of Ardabil in 1327 AH' serves as a primary source, facilitating a detailed analysis of this event and its consequences, thereby contributing to the micro-historical understanding of the Constitutional Era. Therefore, the Purpose of the present study is to investigate the looting of Ardabil in 1327 AH and its consequences based on the report of the Foreign Ministry Agent.

Method and Research Design: This study adopts a descriptive-analytical approach, relying on the document text and library sources.

Findings and Conclusion: The document provides new evidence regarding the roles of local actors and the economic and social consequences of the looting of Ardabil. According to the document's account, Russian obstructionism, the halt of government forces in Sarab, and the flight of Sattar Khan led to the collapse of Ardabil's resistance. Following the entry of royalist forces, the city's inhabitants endured severe economic repercussions, including the destruction of markets and surrounding villages, loss of capital, reduced income from passport issuance, and migration of the workforce to Baku. The social ramifications persisted for an extended period, encompassing damage to neighborhoods, homes, and sacred shrines, murder, looting, torture, widespread poverty, insecurity, homelessness, loss of family guardians, and the dominance of Russia and Armenians over the city.

Keywords: Ardabil, Constitutional Era, Foreign Ministry Agent's Report, Looting of Ardabil

Citation: Setayesh, S., Mousavi, M. and Ebadi, M. (2025). The Plunder of Ardabil during the Constitutional Period: Insights from a Newly Discovered Document—The Report of the Ministry of Foreign Affairs Agent to the Second National Consultative Assembly. *Ganjine-ye Asnad*, 35(3), 61-94 | Doi: 10.30484/ganj.2025.3287

Ganjine-Ye Asnad

«139»

Peer-reviewed Journal | National Library & Archives of I. R. Iran, Archival Research Institute

ISSN: 1023-3652 | E-ISSN: 2538-2268

Digital Object Identifier (DOI): 10.30484/ganj.2025.3287

Indexed by Google Scholar, Researchgate, ISC, SID & Iran Journal | <http://ganjineh.nlai.ir>

Vol.: 35, No.: 3, Autumn 2025 | pp: 61-94 (34) | Received: 15, May, 2025 | Accepted: 1, Aug, 2025

Historical research

Introduction

Documentary historiography plays a pivotal role in refining the precision of historical narratives. Documents, crafted in direct response to contemporary exigencies and embedded within the contextual milieu of events, provide a granular reflection of occurrences. The Constitutional era stands as a critical juncture in Iranian documentary historiography, offering invaluable insights into the micro-history of this period. The document entitled "Report of the Ministry of Foreign Affairs Agent on the Plunder of Ardabil in 1327 AH" exemplifies such primary sources. Ardabil's strategic proximity to Russia, coupled with pervasive Russian influence, the extensive deployment of tribal forces aligned with Mohammad Ali Shah's absolutist regime, and the central government's inadequate governance, transformed the region into a theater of intense clashes between pro- and anti-Constitutionalist factions, inflicting profound suffering on its populace. This detailed report, submitted by the Ministry of Foreign Affairs agent—an eyewitness to the events—to the Second National Consultative Assembly (1327–1329 AH), chronicles the siege and plunder of Ardabil in 1327 AH orchestrated by Rahim Khan Chalabianlu (d. 1329 AH). This pivotal incident, etched in the collective memory of the region's inhabitants as the "Plunder of Ardabil," endured as a temporal benchmark, often referred to as the "Chapqun Year" or "Year of Plunder." The report elucidates how the incursion of tribal forces precipitated acute antagonistic confrontations between nomadic and urban populations, culminating in profound political, social, and economic instability. Through a close analysis of this document, the present article aims to illuminate hitherto underexplored facets of this historical episode.

Materials & Methods

This study adopts a descriptive-analytical approach, grounded in the textual analysis of the primary document supplemented by archival and library sources.

Discussion & Result

The inaction of Mokhber al-Saltaneh in response to telegrams from Ardabil, the stagnation of government reinforcements in Sarab, Sattar Khan's retreat, and Russian interference collectively precipitated the collapse of popular resistance in Ardabil. The

subsequent entry of pro-monarchy forces unleashed catastrophic devastation upon the city. Residents endured extensive casualties and material losses, encompassing homicide, looting, and torture. Markets, residential quarters, domiciles, and sacred shrines sustained severe destruction. Long-term consequences included widespread poverty, chronic insecurity, homelessness, orphaned households, Russian hegemony over the city, capital depletion, urban and rural ruin, and labor migration to Baku—effects that lingered profoundly in the region.

Conclusion

Analysis of this document demonstrates that a tribal coalition spanning from Qara Dagh to Khalkhal, led by Rahim Khan Chalabianlu, Mokhber al-Saltaneh's delayed response to Ardabil's telegrams, Sattar Khan's flight with his associates, the immobility of dispatched government troops in Sarab and Namin without timely intervention, Mohammad Ali Shah's indirect supervision of the besiegers, and Russian sabotage collectively undermined the resistance front in Ardabil. Following the monarchy defenders' entry, the populace suffered nearly a month of egregious atrocities, including indignities, killings, plunder, and torture. Substantial segments of the city—particularly bazaars, neighborhoods, public and religious sites, and private residences—incurred extensive damage and systematic looting. Despite the event's domestic and international reverberations, authorities in Tabriz and Tehran, alongside prominent Constitutionalist figures, exhibited no resolute intervention. As narrated in the document, the incident engendered enduring ramifications: intensified poverty, terror, and insecurity; mass homelessness and familial disruption; unequivocal Russian and Armenian control over the city; demoralization of the populace; eradication of financial capital; devastation of peripheral villages; and seasonal labor exodus to Baku amid impending winter. These outcomes underscore the profound and tragic depth of this calamity.

غارت اردبیل در دوران مشروطه به روایت سندی نویافته: «گزارش کارگزار وزارت امور خارجه به مجلس دوم شورای ملی»

سیمین ستایش^۱ | میرصمد موسوی^۲ | مهدی عبادی^۳

فصلنامه تحقیقات تاریخی
و مطالعات آرش-سیوی

مقاله پژوهشی

چکیده:

تاریخ‌نگاری اسنادی در طرح روایتی دقیق‌تر از گزاره‌های تاریخی اهمیت بسیاری دارد. سند نویافته گزارش کارگزار وزارت امور خارجه از غارت اردبیل (۱۳۳۷ ق/ ۱۲۸۷ ش) به‌عنوان منبعی دست‌اول، امکان تحلیل دقیق‌تر واقعه غارت اردبیل و پیامدهای آن را فراهم می‌کند و به فهم تاریخ خرد وقایع مشروطه کمک می‌کند.

هدف: بررسی غارت اردبیل در سال ۱۳۲۷ ق و پیامدهای آن براساس سند گزارش کارگزار وزارت امور خارجه.

روش: پژوهش حاضر با شیوه توصیفی-تحلیلی مبتنی بر متن سند و منابع کتاب‌خانه‌ای انجام شده است.

یافته‌ها و نتیجه‌گیری: این سند شواهد جدیدی از نقش کنش‌گران محلی و پیامدهای اقتصادی و اجتماعی حاصل از غارت اردبیل را نشان می‌دهد. برطبق نتایج حاصل از این سند، کارشکنی‌های روسیه، توقف نیروهای دولتی در سراب، و خروج ستارخان، سبب شکست مقاومت مردم و نیروهای نظامی شد و با ورود مدافعان سلطنت، اهالی اردبیل حوادث مصیبت‌بار اقتصادی‌ای همچون ویرانی بازارها و روستاهای اطراف، از دست رفتن سرمایه، کاهش درآمدهای حاصل از صدور تذکره، و مهاجرت نیروی کار به باکو را متحمل شدند. تبعات اجتماعی این حادثه از جمله آسیب به محلات، خانه‌ها و بقاع متبرکه؛ قتل، غارت و شکنجه اهالی؛ گسترش فقر، ناامنی، بی‌خانمانی و بی‌سرپرستی خانوارها؛ و تسلط روسیه و آرامنه بر شهر مدت‌های مدیدی ادامه یافت.

کلیدواژه‌ها: اردبیل؛ دوران مشروطه؛ سند گزارش کارگزار وزارت امور خارجه؛ غارت اردبیل.

استناد: ستایش، سیمین، موسوی، میرصمد و عبادی، مهدی. (۱۴۰۴). غارت اردبیل در دوران مشروطه به روایت سندی نویافته: «گزارش کارگزار وزارت امور خارجه به مجلس دوم شورای ملی». *گنجینه اسناد*، ۳۵(۳)، ۶۱-۹۴. doi: ۱۰.۳۰۴۸۴/

ganj.۲۰۲۵.۳۲۸۷

۱. دانشجوی دکتری ایران دوره اسلامی دانشگاه تبریز. تبریز، ایران (نویسنده مسئول).

siminsetayesh2@gmail.com

۲. استادیار گروه تاریخ دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

m.samad59@gmail.com

۳. دانشیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

mebadi@pnu.ac.ir

گنجینه اسناد

۱۳۹

فصلنامه علمی | سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.ا.ایران - پژوهشکده اسناد

شاپا (چاپی): ۱۰۲۳-۳۶۵۲ | شاپا (الکترونیکی): ۲۵۳۸-۲۲۶۸

شناسه برمود رقمی (DOI): ۱۰.۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۵.۳۲۸۷

فایه در Researchgate, Google Scholar, SID, ISC و ایران ژورنال | http://ganjineh.nlai.ir

سال ۳۵، دفتر ۳، پاییز ۱۴۰۴ | صص: ۶۱-۹۴ (۳۴)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۲/۲۷ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۵/۱۰

تحقیقات تاریخی

۱. مقدمه

مطالعات اسنادی در حوزه جنبش مشروطه (۱۳۲۴-۱۳۴۴ق/۱۲۸۵-۱۳۰۴ش) با تولید تاریخ خرد تأثیر به‌سزایی در فهم چرایی و چگونگی مشروطه دارد و امکان واکاوی دقیق‌تر حوادث حاصل از این جنبش، نحوه عملکرد کنش‌گران و سرنوشت نواحی مختلف ایران را امکان‌پذیر می‌کند. یکی از این نواحی اردبیل و مناطق اطراف آن است. این منطقه به‌دلیل هم‌مرزی با روسیه و نفوذ شدید این کشور در آن، حضور گسترده نیروهای ایلی و حمایت آنان از سلطنت محمدعلی‌شاه، و عملکرد ناصحیح دولت مرکزی به محلی برای برخوردهای شدید نیروهای مخالف و موافق مشروطه تبدیل شد و حوادث متعددی را برای مردم آن‌جا به‌بار آورد. سند گزارش مفصل کارگزار وزارت خارجه از محاصره و غارت اردبیل در سال (۱۳۲۷ق/۱۲۸۷ش) توسط رحیم‌خان چلبیانلو (وفات ۱۳۲۹ق/۱۲۹۰ش) به مجلس دوم شورای ملی (۱۳۲۷-۱۳۲۹ق/۱۲۸۷-۱۲۹۰ش) نمونه‌ای از این منابع اسنادی است. در این سند ارزشمند که نویسنده آن از شاهدان رخداد بوده‌است، حادثه مهم تاریخ این منطقه معروف به «غارث اردبیل» به‌تصویر کشیده شده‌است؛ حادثه‌ای که طی سال‌های طولانی در حافظه مردمان این ناحیه باقی ماند و با نام «چاقون‌نیلی» یا «سال غارت» مبدئی برای تقسیم‌بندی تاریخی در میان آنان شد. با وجود این موضوع، اطلاعات در رابطه با غارت اردبیل در تاریخ مشروطه اندک است و در زمینه مطالعات مبتنی بر اسناد دست‌اول کمبود وجود دارد؛ که امکان بررسی ابعاد مختلف آن چون فهم عمیق‌تر پیامدهای اقتصادی و اجتماعی حادثه را محدود می‌کند. سند نویافته گزارش کارگزار وزارت خارجه، ضمن پرکردن شکاف دانشی در تاریخ‌نگاری مشروطه اردبیل، تحلیلی عمیق از نقش کنش‌گران محلی و پیامدهای حاصل از این واقعه ارائه می‌دهد و ضرورت بررسی را برجسته می‌سازد؛ بنابراین، مسئله اصلی پژوهش حاضر بررسی نقش کنش‌گران این حادثه و ابعاد گسترده پیامدهای این رخداد بر اساس سند گزارش کارگزار وزارت خارجه است. این گزارش نشان می‌دهد که ورود نیروهای عشایر به شهر با برخورد مخاصمت‌آمیز شدیدی بین عشایر و شهرنشین‌ها همراه بوده‌است و ناامن‌ترین فضای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی را به‌بار آورده‌است.

۲. پیشینه تحقیق

با وجود اهمیت واقعه غارت اردبیل، مطالعه مستقلی درباره آن انجام نشده‌است و فقط در برخی مطالعات مربوط به تاریخ اردبیل به آن اشاره شده‌است؛ از جمله در کتاب اردبیل در گذرگاه تاریخ به‌قلم علی‌اصغر باباصفری اردبیلی و کتاب تاریخ اردبیل در عهد قاجار (۱۳۴۰-۱۲۱۰ق) نوشته صیاد نوری نویسندگان با تکیه بر منابع دست‌اول و اسناد، ضمن

بررسی دلایل وقوع غارت اردبیل، حوادث و رخداد‌های حاصل از آن را نیز بازگویی کرده‌اند (باباصفری، ۱۳۷۰، ج ۱، صص ۳۰۷-۳۳۱؛ نوری، ۱۳۹۱، صص ۳۶۳-۳۳۳). ریچارد تاپر نیز در کتاب تاریخ سیاسی و اجتماعی ایلات شاهسون، به صورت کوتاه علل حمله ایلات به اردبیل را نوشته‌است (تاپر، ۱۳۸۴، صص ۲۹۴-۲۹۸).

۳. اوضاع سیاسی و اجتماعی اردبیل در آستانه غارت اردبیل

روسیه در دوران مشروطه، برای حفظ بازارهای خود و اجرای قرارداد ۱۹۰۷ میلادی، (محمود، ۱۳۵۳، ج ۸، صص ۱۸۷-۱۸۹) برخلاف انگلیس که خود را حامی مشروطه نشان می‌داد (رایت، ۱۳۶۸، ص ۳۷۴)، به تقویت محمدعلی شاه (حکومت ۱۳۲۴ق-۱۳۲۷ق) و مستبدین پرداخت (روزنامه حبل‌المتین، ۱۰ رجب ۱۳۲۷ق، ش ۵۸، ص ۳، ج ۴؛ آبراهامیان، ۱۳۷۷، صص ۱۲۱ و ۱۳۶). نهایتاً با برکناری محمدعلی شاه (۱۳۲۷ق)، روس‌ها برای حفظ موقعیت خود و تلاش برای بازگرداندن او، اردبیل را کانون توجه خود کردند (روزنامه کاوه، ۱۲۸۷، ص ۳، ش ۲۷، ص ۲؛ هوشنگ مهدوی، ۱۳۸۶، صص ۳۳۷-۳۳۸). بهانه روسیه طی سال ۱۳۲۷ق برای واردکردن نیروهای نظامی و به دست گرفتن اداره شهر، حفاظت از اتباع ارمنی و مسلمان قفقازی خود بود (اوبن، ۱۳۶۲، ص ۲۳۵؛ کتاب نارنجی، ۱۳۶۷، ج ۱، صص ۱۱۷ و ۱۴۸) که در اردبیل تجارت می‌کردند (عیسوی، ۱۳۶۲، صص ۱۶۴، ۱۶۵؛ اتنر، ۱۳۶۹، صص ۲۱، ۳۰). هم‌زمان با تحرکات روسیه و اوضاع ناآرام داخلی کشور پس از خلع شاه، ایلات شاهسون نیز از مغان تا خلخال به تاخت‌وتاز مشغول بودند (ویجویه، ۲۵۳۵، ص ۱۹؛ کتاب نارنجی، ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۱۶۵) و ضمن مخالفت با مشروطه‌طلبان به سلطنت محمدعلی شاه تمایل داشتند (تاپر، ۱۳۸۴، ص ۲۸۹؛ نوری، ۱۳۹۱، ص ۲۷). سیاست‌مداران روسی با استفاده از همین موضوع برای تضعیف قدرت مشروطه‌خواهان به سمت ایلات تمایل پیدا کردند و به «رحیم‌خان چلبیان‌لو» (متوفی ۱۳۲۹ق) معروف به «سردارنصرت» از رؤسای طایفه «چلبیان‌لو»^۱ توجه کردند.

رحیم‌خان در عرصه سیاست مردی سیاس و جاه‌طلب بود (ملک‌زاده، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۴۴۶). او با آنکه از مخالفان سرسخت مشروطیت به‌شمار می‌آمد، ولی برحسب شرایط از مشروطه‌خواهی دم می‌زد و با وعده مقابله با روسیه در مرزهای آذربایجان، اعتماد مشروطه‌خواهان را کسب کرد و پس از خلع محمدعلی شاه، از زندان تهران آزاد شد و به سمت قره‌داغ حرکت کرد (ویجویه، ۲۵۳۵، ص ۲۰؛ کسروی، ۱۳۶۳، ص ۳۱۹؛ ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۶۲، بخش ۲، ج ۴، ص ۱۵۱). «اسماعیل امیرخیزی» با انتقاد از اعتماد سران مشروطه به رحیم‌خان، به طاهرزاده بهزاد می‌نویسد: «بنده رحیم‌خان را

۱. به موجب این قرارداد (۱۹۰۷م/۱۳۲۵ق)، با بی‌طرفی مرکز ایران، شمال ایران به روسیه و جنوب آن به انگلیس داده شد (تقی‌زاده، ۱۳۷۹، ص ۱۲۶).

۲. چلبیان‌لو یکی از طوایف قره‌داغ، به دستور عباس‌میرزا در قراجه‌داغ و ارسباران ساکن شدند و از حامیان دولت قاجار بودند (تاپر، ۱۳۸۴، ص ۲۵۷).

به‌خوبی می‌شناختم و مظالم بی‌پایان او را به‌چشم نیز دیده بودم، اطلاعات خود را به آقایان رفقا گفتم، افسوس که تأثیر نکرد. هجده‌هزار تومان پول و هشت‌صد قبضه تفنگ و عراده و توپ و مقدار لازم فشنگ تحویل رحیم‌خان دادند؛ به آقای مخبرالسلطنه گفتم این کار [را] نکنید شما این مرد قلدر و یغماگر را نمی‌شناسید». ولی مخبرالسلطنه به امیرخیزی می‌گوید رحیم‌خان «قسم خورده و با ما پیمان بسته‌است» (طاهرزاده بهزاد، ۱۳۳۳، ص ۴۷۵). کسروی به مذاکرات رحیم‌خان با روسیه اشاره می‌کند: «دسته‌ای از سپاهیان روس با چند توپ روانه قره‌داغ گشتند و سپس دانسته شد بر سر رحیم‌خان رفته‌اند و پس از همه پرده از روی کار برخاسته، دانسته شد برای دامن‌زدن به آتش شورش آن کار [را] کرده‌اند» (کسروی، ۲۵۳۷، ج ۱، ص ۸۵). روزنامه ایران نو در شوال ۱۳۲۷ ق مطابق با مهر ۱۲۸۸ ش می‌نویسد: «بعد از آمدن و برگشتن روس‌ها به قراجه‌داغ نمی‌دانیم به اشرار طایفه رحیم‌خان چلبیان‌لو چه نوید و امید داده شده که از آن تاریخ به‌بعد شاهسون‌ها اطمینان کرده‌اند! عاقلان خوب می‌دانند!» (روزنامه ایران نو، شماره ۴۶، مورخ ۶ شوال ۱۳۲۷ قمری).

انتشار خبر نزدیکی روسیه و رحیم‌خان درین اهالی اردبیل و ارسال تلگراف‌های متعدد از سوی مردم به مخبرالسلطنه والی آذربایجان در تبریز از یک‌سو و اخطارهای متعدد روسیه به دولت ایران طی ماه‌های رجب و شعبان ۱۳۲۷ ق مطابق با مرداد و شهریور ۱۲۸۸ ش برای تعیین حکم‌ران اردبیل با هدف حفظ امنیت اتباع و منافع خود در شهر (کتاب آبی، ج ۳، ۱۳۶۲، ص ۶۵۲) سبب شد تا مخبرالسلطنه در شعبان ۱۳۲۷ ق مطابق با شهریور ۱۲۸۸ ش ستارخان (۱۲۸۴ ق-۱۳۳۲ ق) را به‌عنوان حاکم اردبیل (دولت‌آبادی، ۱۳۶۲، ج ۳، ص ۱۲۵) با معاونت اسماعیل امیرخیزی و تعدادی قشون با هدف استقرار نظم در اردبیل به این ولایت روانه کند (امیرخیزی، ۱۳۳۹، ص ۵۱۳؛ کتاب آبی، ج ۳، ص ۷۴۳؛ هدایت، ۱۳۴۴، ص ۱۹۷).

ستارخان در روز پنج‌شنبه (۲۳ شعبان ۱۳۲۷ ق) از تبریز خارج شد و با پیوستن آزادی‌خواهان اردبیلی به‌سرکردگی کسنانی چون «جعفرقلی خان حبیبی» و «حاج‌کاظم وهاب‌زاده» به او با استقبال برخی از سران عشایر چون «محمدقلی خان آلارلو»، «نصرالله‌خان یسورت‌چی» و مردم اردبیل در چهارم رمضان وارد این شهر شد (غوغای تبریز، ۱۴۰۴، ص ۴۶۹؛ صفایی، ۱۳۸۲، صص ۷۴۳-۷۴۴). هنگام ورود ستارخان به اردبیل، اوضاع شهر به‌شدت ملتهب بود. فشار سیاسی روس‌ها با اخطارهای دیپلماتیک (کتاب آبی، ج ۳، ۱۳۶۲، ص ۶۵۲) شدت یافته بود و مردم در اضطراب حملات ایلات به روستاها، به‌سر می‌بردند (باباصفری، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۲۳۹) و نیروهای دفاعی شهر به‌ویژه مجاهدین قفقازی به‌سرکردگی «میرزا محمد حسین‌زاده» با وجود دفاع از اردبیل در برابر حملات ایلات، به‌دلیل

رفتار خشونت‌آمیز با اهالی، فضای شهر را متشنج کرده بودند. ستارخان در اولین اقدام خود دستور انحلال و دستگیری سران مجاهد را صادر کرد (ملک‌زاده، ۱۳۸۳، ج ۶، ص ۱۳۰۴). پس از دستگیری حسین‌زاده، نیروهای تابع او از راه نمین فرار کردند و به عشایر پیوستند (باباصفری، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۲۴۳).

بنابه گزارش انگلیسی‌ها، این امر به‌دستور مخبرالسلطنه برای برقراری امنیت در شهر و جلوگیری از اجحافات مجاهدین انجام شد (کتاب آبی، ج ۳، ۱۳۶۲، صص ۷۵۴-۷۵۵). کسروی نیز این اقدام را سبب کاهش قدرت نیروهای مشروطه‌خواه دانسته‌است و می‌نویسد: «ستارخان با این کار دستور والی را روان می‌ساخت، ولی ریشه خود را می‌کند. در چنین هنگامی بایستی مجاهدان را نواخته به نیروی خود بیفزاید؛ نه اینکه آنان را به دشمنی وادارد. پیداست نادانسته کار می‌کرد» (کسروی، ۲۵۳۷، ج ۱، ص ۸۹؛ حسن‌زاده، ۱۳۸۶، ص ۱۶۵). دستگیری «حاج‌باباخان اردبیلی» که کسروی آن را از سرداران دلیر و جوان‌مرد مجاهد اردبیلی در جریان مقاومت مردم تبریز معرفی کرده‌است از اقدامات دیگر ستارخان بود (کسروی، ۲۵۳۷، ج ۱، صص ۴۳۷، ۴۴۳، ۴۴۹؛ نیک‌بخت، ۱۳۸۶، ص ۱۲۵). حاج‌باباخان، هم محبوبیت عمومی بین همشهریان خود داشت و هم تجارب زیادی در جریان دفاع از تبریز کسب کرده بود. ولی در شرایطی که اخبار حملات شاهسون‌ها به روستاها و نزدیک‌شدن آنان به اردبیل شنیده می‌شد، خلغ سلاح مجاهدین و فرار آنان، هم‌چنین حذف مهره‌هایی همچون باباخان، هم سبب کاهش نیروهای نظامی شهر و هم سبب کاهش محبوبیت ستارخان شد.

اقدام دیگر ستارخان برخورد تندش با سران عشایر بود. سران عشایر از جمله محمدقلی خان آلازلو، نصرالله‌خان یورت‌چی، حسین‌علی خان پلات‌لو، ضرغام حاجی‌علی‌لو و حضرت‌قلی حاجی‌خوجالو درابتدا به مخالفت با رحیم‌خان پرداختند و به نزد ستارخان آمدند. ولی پس از برخورد تند ستارخان با آنها و تحقیر شدنشان، طی ماه رمضان ۱۳۲۷ق از اردبیل خارج شدند و همراه امیرعشایر شتران‌لوی خلخال به رحیم‌خان پیوستند (تاپر، ۱۳۸۴، ص ۲۹۵). امیرخیزی منشی ستارخان در انتقاد از او، به طاهرزاده بهزاد می‌نویسد: «من از این سفر چیزی نخواهم گفت و صلاح است چیزی نگویم؛ زیرا سفر شایسته‌ای نبود» (طاهرزاده بهزاد، ۱۳۳۳، ص ۴۸۲). پس از خروج سران ایلات از اردبیل، رحیم‌خان با واحدهایی از قوای روسی مذاکره کرد و ترغیب شد تا با ایجاد اتحاد بین طوایف شمال و شرق آذربایجان از قره‌داغ تا خلخال به‌حمایت از محمدعلی‌شاه مخلوع برخیزد. ظاهراً رحیم‌خان نیاز مالی و نظامی تدارکات خود را از حمایت مالی محمدعلی‌شاه و روس‌ها تأمین کرده بود (ملک‌زاده، ۱۳۸۳، ج ۳، صص ۶۳۱-۶۳۲؛ کسروی، ۲۵۳۷، ج ۱، ص ۸۵).

رحیم خان و ۳۴ تن از خوانین شاهسون در تلگرافی که در تاریخ ۱۹ شوال پس از ورود به اردبیل و غارت شهر برای محمدعلی شاه به کنسول روسیه در تبریز فرستادند، هدف ائتلاف ایلات را مخالفت با مشروطه، اشغال اردبیل به نفع سلطنت طلبان، دفاع از دین و حرکت به سوی تهران برای بازگرداندن محمدعلی شاه به سلطنت اعلام کردند. بدین ترتیب نیروهای ایلی همچون چلبیان لوها، آلازلوها، یورت چی ها، حاجی علی لوها، حاجی خوجالوها و شتران لوها به رهبری رحیم خان چلبیان لو در شهریور و مهرماه ۱۲۸۸ شمسی مطابق با شعبان و رمضان ۱۳۲۷ ق از قره داغ تا مغان و خلخال متحد شدند و رهسپار اردبیل شدند و پس از غارت روستاهای مسیر حرکت خود، سرانجام به اردبیل رسیدند و شهر در (رمضان ۱۳۲۷ ق / مهر ۱۲۸۸ ش) به محاصره ایلات افتاد و رحیم خان ستاد خود را در «کل خوران» ترتیب داد (امیرخیزی، ۱۳۳۹، ص ۴۲۹؛ تاپر، ۱۳۸۴، ص ۲۹۵). محاصره و غارت اردبیل و عظمت مصیبت وارده به حدی زیاد بود که در بین اهالی به سال «چاقون نیلی» یعنی «سال چپاول» معروف شد (باباصفری، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۲۴۶). گزارش کارگزار وزارت امور خارجه از غارت اردبیل یکی از اسناد به دست آمده است که جزئیاتی از عملکرد نیروهای متخاصم و نحوه مقاومت مردم و نیروهای دولتی و اقدامات کنسولگری روسیه و اتباع آن را بیان کرده است.

۴. بررسی و تحلیل محتوایی سند گزارش کارگزار وزارت امور خارجه به مجلس شورای ملی

۴.۱. بررسی شکل ظاهری و اهمیت سند

سند گزارش کارگزار وزارت امور خارجه از غارت اردبیل، سندی اداری و دولتی است که نویسنده آن به عنوان شاهد، از زمینه های وقوع واقعه آگاهی داشته است. زبان سند با فضای زمان حادثه همخوانی دارد که اهمیت ویژه ای دارد. این گزارش با رویکرد اکتشافی-اسنادی، روایتی جزئی از غارت اردبیل ارائه می دهد که با استفاده از الگوهای زبان شناسی تاریخی و جامعه شناسی (احمدزاده، ۱۳۹۴، ص ۱۰) می توان به تحلیل افکار، احساسات کنش گران، فضای روانی شهر، زبان، جمعیت، موقعیت جغرافیایی محلات، شرایط اقتصادی و امنیتی، زمان و مکان وقوع حادثه و پیامدهای آن پرداخت. باین حال، به دلیل جایگاه اداری نویسنده، زبان روایت محافظه کارانه است و نمی توان آن را بازآفرینی مطلق از واقعه غارت اردبیل دانست.

این گزارش در دوران مشروطه به مجلس دوم (۱۳۲۷-۱۳۲۹ ق) ارسال شده است و در کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی به شماره (۳-۱/۲۱۳۳۶۵) نگهداری می شود. این سند هشت برگ دارد و بدون تمبر یا سربرگ است و به خط نستعلیق شکسته و بدون

مقدمه حوادث را بیان می‌کند. مخاطب سند وزارت امور خارجه بوده‌است؛ ولی چون در بین عرایض مردم اردبیل در آرشیو اسناد مجلس شورای اسلامی پیدا شده‌است، ظاهراً نسخه‌ای از آن به مجلس شورای ملی دوم نیز ارسال شده‌است. هر چند در آن زمان گزارش‌ها و عرایض مردم به کمیسیون عرایض مجلس می‌رفت و سپس برای بررسی به وزارت‌خانه مربوطه ارسال می‌شد (شیرین‌کام، ۱۳۹۳، بهار و تابستان، ص ۱۳۴)، ولی چون این سند گزارشی از مقامی دولتی بوده‌است، احتمال دارد یا بنابه درخواست وزارت امور خارجه یا مجلس شورای ملی تهیه شده باشد یا براساس اهمیت موضوع سند به‌عنوان اطلاع‌رسانی از طرف وزارت خارجه به مجلس ارسال شده باشد. مهر آخر سند با نام «شریف‌الممالک» است. نام او فقط در مهر آخر سند آمده و در متون تاریخی دیگر به او اشاره‌ای نشده‌است؛ باین حال نقش او در صدور تذکره^۱ در متن سند، نشان می‌دهد که شریف‌الممالک کارگزار وزارت امور خارجه بوده‌است.

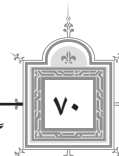
روایت کارگزار از غارت اردبیل، از ۲۶ رمضان ۱۳۲۷ ق/ ۲۰ مهر ۱۲۸۸ ش شروع می‌شود و تا ۲ ذی‌قعدة ۱۳۲۷ ق/ ۱۲۵ آبان ۱۲۸۸ ش که نیروهای متخاصم از شهر خارج شدند و شهر به‌دست نیروهای روسیه افتاد ادامه دارد. براساس این گزارش محاصره اردبیل از سمت روستای کل خوران یا «کهرالان» واقع در جنوب شرقی اردبیل شروع می‌شود و پس از تصرف روستای «نیار»^۲ از ۱۴ شوال یعنی ۷ مهر بر خورد با مردم و نیروهای نظامی به باغات روستای «ابراهیم‌آباد»^۳ می‌رسد. از این تاریخ تا ۲ ذی‌قعدة که نامه تمام می‌شود، حوادث بیشتر در داخل شهر روایت شده‌است (کمام، ۳-۱-۲۱۳۳۶۵، برگ ۱).

طبق روایت گزارش کنسول، قزاق‌های روسی (کمام، ۳-۱-۲۱۳۳۶۵، برگ ۱) و تاجرباشی (کمام، ۳-۱-۲۱۳۳۶۵، برگ ۳) از فاعلان مهم در حفظ منافع روسیه بوده‌اند. هم‌چنین اتباع روسیه نقشی محوری در حفظ بخشی از اموال مردم و تأمین امنیت برخی محلات ایفا کرده‌اند (کمام، ۳-۱-۲۱۳۳۶۵، برگ ۱) و در نهایت آرامنه و خلیفه آن‌ها (کمام، ۳-۱-۲۱۳۳۶۵، برگ ۶) از حامیان حضور روسیه در اردبیل بوده‌اند. نیروی ایلات و رؤسای آنان چون رحیم‌خان چلبیان‌لو و امیرعشایر خلخال نیز نقشی کلیدی در ائتلاف ایلات و غارت شهر داشته‌اند (کمام، ۳-۱-۲۱۳۳۶۵، برگ ۱). مجاهدین و مشروطه‌خواهان، اهالی شهر، اعضای انجمن ولایتی، ستارخان نماینده والی آذربایجان (کمام، ۳-۱-۲۱۳۳۶۵، برگ ۲)، سردارمفخم حاکم شهر (کمام، ۳-۱-۲۱۳۳۶۵، برگ ۲)، از فاعلان دیگر در این حادثه بودند. هم‌چنین نامی از «سالار ملی» و «رشیدالملک» (کمام، ۳-۱-۲۱۳۳۶۵، برگ ۴) به‌عنوان نمایندگان دولت مرکزی برده شده‌است که در سراب متوقف شده‌اند و در اوضاع داخلی شهر دخالتی نداشته‌اند (کمام، ۳-۱-۲۱۳۳۶۵، برگ ۶ و ۷).

۱. گذرنامه

۲. امروزه یکی از محلات اردبیل است.

۳. امروزه یکی از محلات اردبیل است.

۴.۲. محتوای سند «غارث اردبیل» در سال ۱۳۲۷ ق به گزارش کارگزار وزارت امور خارجه

کارگزار وزارت خارجه در گزارش طولانی خود، حادثه را از زمانی که راه تلگراف و پست توسط رحیم خان در تاریخ ۲۶ ماه رمضان مسدود می شود شروع کرده است. در گزارش انگلیسی ها به تاریخ ۸ شوال مطابق با ۱ آبان نیز تأکید شده است که به دلیل قطعی سیم تلگراف از اوضاع اردبیل اطلاعاتی در دست نیست (کتاب آبی، ج ۳، ۱۳۶۲، صص ۷۳۸-۷۳۹). منابع اکثراً ماه شوال را تاریخ وقوع حادثه عنوان کرده اند (دولت آبادی، ۱۳۶۲، ج ۳، ص ۱۲۴؛ روزنامه ایران نو، ش ۶، مورخ ۶ شوال ۱۳۲۷ قمری). روایت این سند نیز در ماه شوال اتفاق افتاده است:

«از ۲۶ ماه مبارک راه پست مسدود و سیم تلگراف خراب است. عبور و مرور به کلی متروک بوده، دوسه فقره تلگراف و عریضه توسط یک نفر قاصد فرستاده بود که امین مرکز آستارا برساند، در نمین راه قاصد را گرفته لخت کرده کاغذها را هم ضبط کرده بودند؛ لخت و عور برگشته» (کمام، ۳-۱/۲۱۳۳۶۵، برگ ۱).

رحیم خان در ایام محاصره طی نامه ای به کنسول روس هدفش را اصلاح امور بیان می کند. احتمالاً نام کنسول براساس تلگراف های (۱۳۲۶ ق/۲۸۷ ش) و (محرم ۱۳۲۷ ق/ بهمن ۱۲۸۷ ش) نماینده روسیه به والی قفقاز، «آفریف» و «اولفریف» بوده است (کتاب نارنجی، ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۲۶۹؛ ج ۲، ص ۸۸).

«رؤسای شاهسون و قراجه داغ و خلخال و گرم رود و غیره به سرکردگی سردار نصرت [رحیم خان] شهر را چند روز محاصره کرده کاغذ به انجمن نوشته قریب چهل پنجاه نفر از اهل شهر را اسم به اسم خواسته بودند [که] در کل خوران که قُرب شهر است حاضر شده ملاقات نمایند. بعد رحیم خان سردار نصرت کاغذی توسط فدوی به قنصل گری نوشته بود قریب به این مضمون که به موجب صورت چند نفر را خواسته است، برای اصلاح آمدند. منتها ورود در شهر به اتباع خارجه اعلان نمائید هرکدام علامتی نصب نمایند که از صدمه مصون باشند. قنصل گری جواب نوشته به اتباع خارجه اعلان می نماید؛ ولی اکثری از تجار داخله هم مال التجاره که دارند از بادکوبه و خاک روسیه گرفته اند، هنوز به کلی حقوق آن ها پرداخته نشده است. علاوه بر این جناب وزیر مختار آمدن شما را به این صفحات اطلاع داده بودند. دستور فرمودند به شما اطلاع داده شود اگر صدمه به اتباع خارجه وارد شود، مسئولیت آن به عهده شما وارد است. البته به کسان خودتان قدغن نمائید که این گونه حرکات را به کلی موقوف نمایند» (کمام، ۳-۱/۲۱۳۳۶۵، برگ ۱).

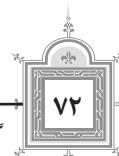
کلمات بعدی گزارش‌گر، از فضای وحشت‌آور داخل شهر حکایت دارد: «اهالی شهر وحشت کرده جواب نوشته، یکی دو نفر از رؤساء آنها را خواستند. آنها هم همان ملاحظات را کرده نیامدند» (کمام، ۳-۱/۲۱۳۳۶۵، برگ ۱). این کلمات گویای این است که مذاکرات چندان نتیجه‌ای نداشته و اهالی اردبیل حاضر نشده‌اند سران مشروطه را تحویل دهند. کارگزار سیزده شوال یعنی ۶ آبان را روز اول «جنگ و جدال» بیان کرده‌است. «پس از فرستادن جواب کاغذ، از روز سیزدهم شوال نایره^۱ جنگ و جدال کم‌کم سر گرفته رفته‌رفته شاهسون‌ها اطراف شهر را احاطه کرده. بیست سنگر برای شهر بسته بودند و در چند نقطه هم توپ گذاشته بودند [و] گلوله از هرطرف مثل تگرگ می‌ریخت» (کمام، ۳-۱/۲۱۳۳۶۵، برگ ۱). از ۱۴ شوال ۱۳۲۷ ق/ ۱۷ آبان ۱۲۸۸ ش، با تسخیر و غارت روستای نیار جنگ به داخل شهر کشیده شد. «روز دوم قریه نیار را که به شهر متصل است گرفته آنجا را آتش زده اموالشان را غارت کرده و برای خودشان مأمن درست کرده [اند]» (کمام، ۳-۱/۲۱۳۳۶۵، برگ ۲). در این روز کنسول‌گری روس به رحیم‌خان اخطار داد، در صورت ورود به شهر حق ندارد به اتباع روسیه آسیب برساند. این سند با متن سند گزارش کارگزار مربوط به تاریخ شدت گرفتن جنگ مطابقت دارد (کتاب آبی، ج ۳، ۱۳۶۲، ص ۷۴۹).

«روز سیّم از یکطرف شهر که باغات زیاد بود راهی پیدا کرده خودشان را داخل باغات شهر کرده نزدیک غروب به یکطرف شهر داخل شده چند نفر از آنها و اهل شهر کشته شده، به‌واسطه ضیق وقت برگشته رفته در باغات و خانه‌های طرف شهر و به ابراهیم‌آباد که اسم یکی از محلات شهر مانده، مشغول غارت شده» (کمام، ۳-۱/۲۱۳۳۶۵، برگ ۲).

کارگزار در گزارش خود از حضور باباخان اردبیلی و محل حادثه نامی نبرده‌است؛ ولی باباصفری «محلّه یعقوبیه» را محل نزاع مردم با ایلات و کشته‌شدن همراهان باباخان و زخمی‌شدن او از ناحیه کمر در این روز نوشته‌است^۲ (باباصفری، ۱۳۷۰، ج ۱، صص ۲۵۸-۲۵۹). به‌گفته کارگزار، سردار ملی به‌دلیل نرسیدن کمک از تبریز و تهران و کمبود فشنگ در اوایل شب، ساعت ۶ از نارین‌قلعه مقعر حکومتی خارج می‌شود و اردبیل را ترک می‌کند. یحیی دولت‌آبادی نیز به‌مانند کارگزار تأکید می‌کند، سردار به‌دلیل کمبود نیرو و فشنگ اردبیل را ترک کرده‌است (دولت‌آبادی، ۱۳۶۲، ج ۳، ص ۱۲۵). کارگزار، تاریخ خروج ستارخان را ۱۵ شوال گفته‌است؛ ولی روزنامه شرق از ۲۲ شوال مطابق با ۱۵ آبان خبر می‌دهد که ستارخان ۲۱ شوال مطابق با ۱۴ آبان، با سیصد نفر از همراهان خود وارد سراب شده‌است (روزنامه شرق، ۲۲ شوال ۱۳۲۷ ق، ش ۲۷)؛ بنابراین مقاومت شهر از ۱۳ شوال تا خروج ستارخان در ۲۱ شوال یعنی از ۶ آبان تا ۱۴ آبان طول کشیده‌است؛ ولی

۱. نایره: شعله، آتش.

۲. باباصفری در روایت غارت اردبیل از خاطرات محسنی شلماناف تاجر مشروطه‌خواه قلم‌به‌دست اردبیلی استفاده کرده‌است. شلماناف روایتی مفصل و با جزئیات از حوادث اردبیل در ایام مشروطه به‌ویژه از سال ۱۳۰۸ ق تا ۱۳۲۹ ق دارد. متأسفانه این خاطرات تا به امروز انتشار پیدا نکرده‌است و فقط باباصفری از طریق خانواده ایشان موفق شده‌است این خاطرات را ببیند و در نقل واقعه غارت اردبیل از خاطرات ایشان استفاده کند.

اسناد انگلیسی از ۱۹ شوال مطابق با ۱۲ آبان گزارش داده‌اند که ستارخان از اردبیل خارج شده‌است و تاریخ ورود ستارخان به تبریز را ۲۱ شوال یعنی ۱۴ آبان اعلام کرده‌اند (کتاب آبی، ج ۳، ۱۳۶۲، ص ۷۵۲). هرچند کارگزار تاریخ دقیق خروج ستارخان را مشخص نکرده‌است، ولی خروج او ظاهراً پس از حوادث روز سوم یعنی ۱۵ شوال مطابق با ۸ آبان بوده‌است و با اخبار انگلیسی‌ها هماهنگی دارد.

«جناب سردار ملی که شب‌وروز مراقب بودند ملاحظه می‌نمایند [که] از تبریز و طهران استمداد نرسید؛ فشنک هم قریب به اتمام است و آن‌ها هم صبح را داخل شهر خواهند شد. شب ساعت ۶ از قلعه به اتفاق سوارهایی که همراه خود وقت آمدن آورده بود از بیراهه طرف تبریز حرکت می‌نماید و سردارمفخم وضع را این‌طور دیده قلعه را تخلیه کرده، او نیز شبانه ساعت هفت به قونسول‌خانه با سرباز و کسان خود که در قلعه بودند پناهنده می‌شوند» (کمام، ۳-۱/۲۱۳۳۶۵، برگ ۲).
خروج ستارخان، توسط برخی افراد از داخل شهر به رحیم‌خان گزارش داده می‌شود. «از اهالی شهر فوراً تفصیل حال را به رحیم‌خان سردارنصرت و سایر رؤساء می‌رسانند» (کمام، ۳-۱/۲۱۳۳۶۵، برگ ۲) و رحیم‌خان صبح روز بعد به شکل همه‌جانبه از سمت جنوب وارد شهر بی‌حاکم اردبیل می‌شود. کارگزار در وصف احوال مردم بی‌پناه شهر در آن روز، می‌نویسد:

«سوارها صبح زود به شهر هجوم می‌آوردند. باز از سنگرها به قدر دو ساعت دعوا می‌کنند. از طرف دیگر که شاهسون‌ها و غیره در کنار و باغات مانده بودند داخل شهر شده سایر سوارها هم عقب آن‌ها می‌ریزند شهر را غارت نمایند. به حجره و کاروان‌سرا و خانه به هر جا که ممکن بوده داخل شده ده بار بیست بار سی بار، بار کرده می‌فرستادند. ظلمی که برای اهل این شهر شده‌است به هیچ مملکتی وارد نگشته؛ حقیقه روز محشر به این‌طور نمی‌شود. صغیر و کبیر، زن، طفل صدای یاالله به آسمان بلند شده بود؛ تمام مردم دست از مال کشیده در فکر جان خود بودند. درحالی‌که حالت اهل شهر این‌طور باشد، وای به حالت مثل فدوی غربا. فدوی هم [ناخوانا] خود را با بعضی از اسباب که ممکن بوده‌است به خانه میرزا آقاخان نام تبعه روس که عمارت او متصل به قونسول‌خانه بوده کشیده، دست از سایر اسباب و ابهای^۱ خود کشیده خود را به آن‌جا انداخته. به‌علاوه مال‌التجاره که از اتباع خارجه غارت نمودند، سه‌چهار خانه تبعه روس را هم غارت کردند. یک کوچه را تاجرباشی روس نگه داشت و یک کوچه را حاجی عباس قلی نام تبعه روس و یک کوچه را هم کسان محمدقلی سیف‌السلطان محافظت و نگه‌داری کردند؛ که آن‌ها سلامت

۱. این کلمه به‌گفته دهخدا گاهی خالی‌ساختن خانه از متاع معنی می‌دهد؛ بنابراین این کلمه در اینجا به‌معنی متاع یا وسایل خانه است (دهخدا، ۱۳۷، ج ۱، ص ۹۷).

مانده‌است و بعضی مردم اسباب خانه‌های خودشان را به خانه‌های آن‌ها گذاشته بودند سلامت مانده‌است. در آن کوچه‌ها از قرار مذکور سوارها از محله و کوچه شش صد و هفت صد تومان پول گرفته‌اند» (کمام، ۳-۲۱۳۳۶۵/۱، برگ ۲، برگ ۳). طبق گزارش این سند، اگر خروج ستارخان مابین ۱۶ تا ۱۹ شوال مطابق با ۹ تا ۱۲ آبان ۱۲۸۸ شمسی بوده باشد، غارت اصلی بین این دو تاریخ انجام شده‌است. پس از غارت اولیه و شدید شهر، رحیم‌خان و امیرعشایر و سایر سران ایلات از مقر خود کل‌خوران، وارد شهر می‌شوند. نمایندگان انگلیسی نیز در گزارش ۱۹ و ۲۱ شوال آورده‌اند که اهالی از ترس جان در خانه‌های اتباع روسیه پنهان گرفته‌اند و از روزنامه «روسیا» روسیه نقل کرده‌اند که حکومت محلی، اعضای انجمن و علما به کنسول‌گری روسیه پناه برده‌اند و نیروهای رحیم‌خان تمامی بازارها، کاروان‌سراها و اغلب خانه‌ها را غارت کرده‌اند (کتاب آبی، ۱۳۶۲، ج ۳، صص ۷۵۱-۷۵۲). روزنامه کاهوه در یکی از شماره‌های خود صرفاً به‌عنوان «فتنه رحیم‌خان و شاهسون‌ها» بسنده کرده‌است (روزنامه کاهوه، ۱۲۸۷، س ۳، ش ۲۷، ص ۴). ملک‌زاده نیز در انعکاس خبر غارت اردبیل می‌گوید که انتشار خبر «قتل و غارت فجیع اردبیل در طرفداری از محمدعلی شاه» نه‌تنها انعکاس جهانی یافت، بلکه نشان داد که با وجود برقراری دولت مشروطه هنوز استبداد در ایران تمام نشده‌است (ملک‌زاده، ۱۳۸۳، ج ۶، ص ۱۳۰۵).

«بعد از غارت که دوسه روز طول کشید سردار نصرت و امیرعشایر و سایر سرکرده‌ها به شهر آمده رفته و در قلعه منزل کردند. این سوارها بعد از این همه صدمه، به خانه‌های مردم ریخته منزل کردند. باینکه مفلس شده‌اند و لخت و عور گشته‌اند، مطالبه مخارج و شام [و] نهار می‌کردند. این مصیبت هم مافوق مصائب برای اهالی شهر بوده‌است که مردها فرار کرده هرکدام یک نقطه پناهنده شده و اهل [و] عیال آن بیچاره‌ها در دست شاهسون‌ها و سوارهای بی‌رحم ماندند. بعد اهل [و] عیال متظلم شدند از سوارها، از شهر بیرون کردند [سرکرده‌های ایلات] عده‌ای [سوارها] در خانه‌های مردم ماندند» (کمام، ۳-۲۱۳۳۶۵/۱، برگ ۳).

کنسول روس دو روز پس از ورود رحیم‌خان، «تاجرباشی» را «نزد سردار نصرت فرستاد» (کمام، ۳-۲۱۳۳۶۵/۱، برگ ۳). تاجرباشی از زبان کنسول روس تأکید می‌کند که «اهالی شهر زیاد و همه دارند بهتر این است سوار بشوند من هم سوار می‌شوم طرف بازار رفته تا دیداری داشته باشند» (کمام، ۳-۲۱۳۳۶۵/۱، برگ ۳). کارگزار در ادامه از متن مذاکرات خبری نمی‌دهد؛ ولی اشاره می‌کند که بعد از مذاکرات، کنسول از سردار مفخم می‌خواهد که از شهر خارج شود. انگلیسی‌ها در گزارش ۳ ذی‌القعدة مطابق با ۲۶ آبان این

مذاکره را دو روز عنوان کرده‌اند و نتیجه آن را خروج رحیم‌خان از اردبیل می‌دانند؛ ولی در گزارش کارگزار بعد از این مذاکرات تا خروج رحیم‌خان اتفاقاتی افتاده و او بلافاصله شهر را ترک نکرده‌است. از جمله این وقایع درخواست رحیم‌خان مبنی بر خروج سردارمفخم از کنسول‌گری روسیه بوده‌است. در گزارش ۲۱ شوال مطابق با ۱۴ آبان، انگلیسی‌ها تأکید می‌کنند که کنسول‌گری روسیه توسط رحیم‌خان محاصره شده‌است و او سه نفر از متحصنین را می‌خواهد. احتمالاً یکی از آن‌ها سردارمفخم بوده‌است؛ چون کارگزار در برگ ۴ گزارش خود عنوان می‌کند که کنسول روس بعد از مذاکرات از سردارمفخم می‌خواهد که اردبیل را ترک کند (کتاب آبی، ج ۳، ۱۳۶۲، صص ۷۵۱ و ۷۵۶).

«فردا عصر با قونسول خلوت کرده چه مذاکره می‌نمایند، نمی‌دانم. روز بعد را سردار نصرت به قونسول‌خانه رفته آن‌جا خلوت کرده. فردا قونسول پیغام می‌فرستد باید سردارمفخم که در خانه میرزا آقاخان تبعه روس که متصل به قونسول‌خانه بوده‌است پناهنده شده بود پیغام می‌دهند حرکت کرده برود؛ سوار هم بفرمایند داده می‌شود، نماند. پس از آن سردار نصرت، میرزا غفارخان و حاجی فرامرزان قراجه‌داغی را می‌فرستد، حرکت کنند. جواب می‌دهد ناخوش هستم دو روز صبر نمائید می‌روم، نمی‌مانم. آن‌ها هم دوروزه را مهلت می‌دهند» (کمام، ۲۱۳۳۶۵/۱-۳، برگ ۴).

بعد از این مذاکرات، در یادداشت‌های ۳۰ شوال انگلیسی‌ها، رحیم‌خان با انتخاب غفارخان به حکومت، از اردبیل خارج می‌شود و در اردویی که قبلاً ستارخان تهیه کرده بوده‌است اقامت می‌کند (کتاب آبی، ج ۳، ۱۳۶۲، صص ۷۷۹-۷۸۱). کنسول روس نیز برای افزایش قدرت خود تعداد نیروهای قزاق را افزایش می‌دهد. «در این بین یک‌صد و پنجاه نفر - به روایتی بیشتر - قزاق روسی از طرف آستارا خبر آوردند، وارد می‌شود. قونسول خودش، [و] تاجرباشی با هرچه قزاق از سابق بوده‌است به استقبال آن‌ها می‌روند» (کمام، ۲۱۳۳۶۵/۱-۳، برگ ۴). کنسول انگلیس نیز در گزارش ۲۵ شوال به‌مانند کارگزار از اعزام نیروهای روسی به سمت اردبیل خبر می‌دهد و هدف از این کار روسیه را برقراری نظم در شهر بیان می‌کند و در گزارش ۲۷ شوال خود می‌نویسد که نیروهای روسی با هدف بازنگه‌داشتن مسیر اردبیل به آستارا و جلوگیری از انتقال اموال غارت‌شده اهالی شهر توسط نیروهای متخاصم، در راه آستارا به اردبیل مستقر شده‌اند. هم‌زمان با حضور نیروهای روسیه در جانب آستارا، نیروهایی از تبریز به سرپرستی «رشیدالملک» و «سالار ملی» وارد سراب می‌شوند. اسناد انگلیسی تعداد نیروهای سالار ملی را ۱۵۰۰ نفر عنوان کرده‌است (کتاب آبی، ج ۳، ۱۳۶۲، صص ۷۴۹، ۷۵۶، ۷۸۴). کارگزار نیز در گزارش خود

ضمن اشاره به رسیدن سالار ملی به سراب می‌نویسد که به رحیم‌خان خبر رسیده‌است «جناب رشیدالممالک و سالار ملی با جمعی قشون وارد سراب شده‌اند؛ فوراً امیرعشایر و نصرالله‌خان و یکی دو نفر دیگر را با عده [ای] سوار معین کنند، بروند سراب، در آنجا [ناخوانا] به‌طور صلح آن‌ها را از خیالات منصرف کرده همراه خود بیاورند و اگر نشد دعوا کرده سراب را هم به خاک سیاه نشانند» (کمام، ۳-۱/۲۱۳۳۶۵، برگ ۴). سند در ادامه از نتیجه مذاکره نیروهای اعزامی رحیم‌خان با نمایندگان دولت خبری نداده‌است؛ ولی همان‌طور که روزنامه کاهه اشاره کرده‌است دولت برای دفع «فتنه‌ها» پی چون «فتنه رحیم‌خان و شاهسون‌ها» منابع مالی و نظامی کافی نداشته‌است (روزنامه کاهه، ۷ آذر ۱۲۸۷، س ۳، ش ۲۷، ص ۴). روزنامه تایمز لندن در تاریخ سوم نوامبر چنین نوشت: «ضعف خزانه و کمی پول را که وقایع‌نگار ما بیان می‌کند که سبب تأخیر و تعویق اقدامات لازمه دولت ایران برای جلوگیری و سرکوبی شورشیان اردبیل شده هم‌چنان که مکرر در مکرر گفته‌ایم سبب عمده و علت کلی آن بدبختی‌های فوق‌العاده داخلی این مملکت بیچاره است که مستقلاً باید متحمل شود... اگر چنانچه اردبیل فی الواقع معشوش شده‌است، خیلی جای خوف و هراس است؛ زیرا که اغتشاش اردبیل سبب تضییع و تخریب اصلاحاتی است که در عرض این چندماهه اخیر شده‌است» (روزنامه تایمز لندن، ۳ نوامبر ۱۹۰۹م به نقل از: باباصفری، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۲۸۲).

رحیم‌خان و نیروهایش «باز به سردارمفخم عرصه را برای حرکت تنگ می‌کنند». مفخم در ابتدا می‌گوید: «تبریز تلگراف کرده‌ام از قونسول‌گری اجازه بگیرند چند نفر قزاق با من اجازه بدهند تا سراب بشود [تا سراب همراهی کنند]؛ ولی کنسول‌گری تبریز «قبول نمی‌کنند». مفخم در برابر رد خواسته خود، «جواب می‌دهد حالا که به آن طرف بی‌اجازه، قزاق نمی‌دهند، چند نفر بدهید تا آستارا همراه باشد. این خواهش را قبول کرده چند نفر قزاق دادند. روز جمعه ۲۸ شوال [۲۱ آبان] مال مکاری گرفته با شاهزاده رئیس تلگراف و چند نفر دیگر حرکت می‌کنند» (کمام، ۳-۱/۲۱۳۳۶۵، برگ ۴). با خروج مفخم، رحیم‌خان نیروهای خود را برای دستگیری مجاهدین همراه او می‌فرستد.

«بعد از حرکت آن‌ها [مفخم و همراهان] چند نفر سوار عقب آن‌ها می‌فرستند [که] اگر از مجاهدین همراه آن‌ها باشد آن‌ها را گرفته برگردانند. سوارها در دوفرسخی به سردارمفخم رسیده اظهار می‌نمایند، همراه شما مجاهد هم می‌رود آن‌ها را باید بدهید. آن‌ها ملاحظه می‌نمایند چهار نفر به علاوه صورتی که از قونسول‌خانه به دست قزاق‌ها داده بودند علاوه شده حکم به اعاده و تسلیم به دست سوارها می‌دهند. سوارها برداشته می‌خواهند مراجعت نمایند [که] یک دسته قزاق که از آستارا تازه

می‌خواستند وارد شوند به آن‌ها اطلاع می‌دهند. قزاق‌ها آن‌ها را از سوارها مطالبه می‌کنند؛ نداده می‌خواهند دعوا نمایند. قزاق‌ها دوره را احاطه کرده چهار نفر از سوارها را گرفته، تفنگ‌های [را] ضبط کرده و خود آن‌ها را با سه‌چهار نفر دیگر به‌همراه خودشان به قونسول‌گری آورده تسلیم کرده، آن چهار نفر شاهسون‌ها را توقیف می‌کنند. خود رحیم‌خان که دوسه روز بود در کل‌خوران بوده به او اطلاع می‌دهند» (کمام، ۳-۱/۲۱۳۳۶۵، برگ ۵).

انتشار خبر دستگیری چهار نفر از نیروهای رحیم‌خان، مردم را به قتل نیروهای او ترغیب می‌کند. «در این بین که اهالی شهر از گرفتاری چهار نفر مستحضر شده، سه‌چهار نفر از شاهسون‌ها [را] که در شهر بودند آن‌ها را گرفته به ذلت تمام آن‌ها را کشته قطعه‌قطعه می‌کنند. در این مقدمه اهالی شهر وحشت کرده به قونسول‌گری و خانه‌های اتباع خارجه و به بقعه شیخ‌صافی رحمه‌علیه رفته پناهنده می‌شوند» (کمام، ۳-۱/۲۱۳۳۶۵، برگ ۵). او در ادامه می‌گوید:

«این خبر به سردار نصرت می‌رسد. جمعی سوار فرستاد که به شهر آمده بنای قتل بگذارند. از طرف قونسول‌گری در کوچه‌ها و محلات سالدات گذاشته و قدغن کرده بودند هر کس با اسلحه وارد شود و یا بخواهد حرکت نماید، اسلحه آن‌ها را ضبط نمایند. سالدات‌ها در ورود آن‌ها مطالبه اسلحه کرده بودند. آن‌ها اسلحه نداده بودند و این‌ها هم نگذاشته بودند با این حالت وارد شوند. رفته مطالب را به رحیم‌خان اطلاع می‌دهند. کاغذی به قونسول‌گری می‌نویسد که سالدات‌ها این‌طور حرکت کرده‌اند و حالا چهل‌پنجاه نفر از سوارهای من نیستند باید اهل شهر بدهند. از قرار مذکور قونسول جواب می‌نویسد نظم شهر به من سپرده شده است. اگر شما هم حکم دارید بفرستید من بینم؛ و الا نباید شما به این کارها دخالت نمائید و یک کاغذی نیز به چند نفر سر کرده که در قلعه در نزد میرزاغفارخان سالار موقوکه [موقعی که] به این حکومت معین کرده بودند، گذاشته بودند، نوشته که باید فردا چهار ساعت از دسته‌رفته قلعه را تخلیه نمائید. بعد از رسیدن این کاغذ به رحیم‌خان از قراری که خبر آوردند حرکت کرده رفته و این‌ها هم که در قلعه بودند آن‌جا را خالی کرده به تصرف قونسول‌گری می‌دهند و می‌روند» (کمام، ۳-۱/۲۱۳۳۶۵، برگ ۵، برگ ۶).

با خروج نیروهای رحیم‌خان و در غیاب حکمران، اداره شهر به دست کنسول‌گری روس در اردبیل می‌افتد و آرامنه ساکن در شهر از این رخداد ابراز شور و شغف می‌کند. «امروز که یوم یکشنبه سلخ شوال [۲۳ آبان ۱۲۸۸] است طرف صبح آدم تاجر باشی آمده اظهار نمود تاجر باشی سلام می‌رساند عرض می‌کند سالدات‌ها و قزاق‌ها با

لباس رسمی مشق می‌کنند، شما هم با لباس رسمی تشریف بیاورید آن‌جا، قونسول هم آن‌جا خواهند بود. جواب دادم لباس رسمی مرا جایی برده‌اند، به‌وسیله انقلاب شهر هنوز نیاورده‌اند، نمی‌توانم حاضر شوم عذر می‌خواهم، نرفته. از قراری که خبر آوردند قزاق‌ها بو قریب ۲۵ یا زیاد [تر] صاحب‌منصب نظامی با لباس رسمی و قزاق‌ها و سالدات [ها] با لباس نظامی و تمام اهالی شهر برای تماشا حاضر شده بودند. خلیفه آرامنه هم با تمام آرامنه حاضر شده در کنار قلعه که روبه‌روی قونسول‌خانه است و به‌طور نظام صف بسته ایستاده بودند. خلیفه میز حاضر کرده کاسه آبی گذاشته جامی آورده و دعای خوانده به آب دمیده بعد از آن آب را با برگ ریحان و [ناخوانا] به تمام صاحب‌منصب‌ها اعم از جز و کل هم زده دعای به‌زبان روسی به‌اعلی حضرت امپراطور کل ممالک روسیه کرده در ضمن به یکدیگر تبریک به‌زبان روسی می‌کنند که ماها سال‌ها به این خیالات بودیم حالا بحمدالله بی‌زحمت و بدون خونریزی به مقصود خود نایل شدیم. بعد به قزاق‌ها و سالدات‌ها حکم می‌کنند داخل قلعه شوند. تماماً داخل قلعه شده چهار عراده توپ که دو عراده توپ شصت‌تیر سنگردار و دو عراده هم توپ‌های لوله‌دراز داشته داخل قلعه که می‌روند تمام آن‌جا را گردش کرده باز به همان ترتیب که وارد شده بودند خارج شده باز نقطه کرده متفرق گشته هر کدام به منزل خود می‌روند» (کمام، ۳-۱/۲۱۳۳۶۵، برگ ۶، برگ ۷).

در اسناد ۳ ذی‌القعدة انگلستان اشاره شده است که کشیشان ارمنی با همکاری علمای مسلمان، برای شکرگزاری از بابت خروج رحیم‌خان از اردبیل مراسم مذهبی برگزار کرده‌اند که در گزارش این سند هم به این موضوع اشاره شده است. کارگزار، این مراسم مذهبی را تلاش غیرمستقیم آرامنه مسیحی شهر در نشان دادن پیروزی خود بر اهالی مسلمان بیان می‌کند (کتاب آبی، ج ۳، ۱۳۶۲، ص ۷۸۴). کارگزار گزارش می‌دهد که بعد از آن «صدای تفنگی مدتی ابداً دیگر نیست؛ فعلاً شهر امن است» (کمام، ۳-۱/۲۱۳۳۶۵، برگ ۷). سپس به نامه کنسول روس به حاج‌ابراهیم‌میرزا اشاره می‌کند. در اسناد روسی، میرزا ابراهیم یکی از روحانیون تأثیرگذار اردبیل و مخالف سیاست‌های روسیه معرفی شده است (کتاب نارنجی، ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۱۵۳). «کاغذی هم که رئیس قونسول به جناب مستطاب حاج‌میرزا ابراهیم‌آقا - که مدتی بود پنهان شده بود چند روز است که بیرون آمده - نوشته بودند، اینک سواد آن را از خودشان فرستادند گرفته بودم بعداً تقدیم می‌دارم» (کمام، ۳-۱/۲۱۳۳۶۵، برگ ۷). در ادامه کارگزار به رسیدن اردوی دولتی به آستارا، غارت ذخایر نظامی توسط رحیم‌خان، وضع درآمد‌های ناشی از صدور تذکره‌ها و سرنوشت خاندان تاجر پیشه طومانیان (تومانیان) می‌پردازد.

«موافق خبری که امروز غره ذی القعدة [۲۴ آبان] است رسیده از خط رشت، دیروز اردو به آستارا رسیده محتمل است این خبر صحت داشته باشد، فردا را وارد شهر شوند و در قلعه هم چند نفر سالدات برای محافظت گذاشته‌اند و قزاق‌های ایرانی هم آن‌جا منزل دارند. از قراری که تقریر می‌نمایند کم‌شدن استعداد که در ذخیره بوده از قبیل توپ و فشنگ [را] رحیم‌خان برده‌است. بعد که رحیم‌خان آمد چندین نفر بنابه تعلیمات پاره [ای] اشخاص گرفتار او بود [ند]. فدوی را خواسته، رفته، مطالبه وجوه تذکره را نمودند. جواب دادم که چند روز قبل استعفا داده به عمل دخالت ندارد و محتمل است به واسطه بسته‌شدن راه، تذکره خواسته بود فرستاده‌اند. اگر هم فرستاده باشند در سراب است، نرسیده. از بابت عایدی تذکره هم چندی موجود نیست. به‌زور پنجاه تومان به کسان او تعارف داده خلاص شدم؛ عمل تذکره و کارگذاری را هم به کسان دیگر [دادم]، در این روزها قریب پانصد تومان از بابت وجوه تذکره که موجود بود از قرار قبض حجره طومانیان‌ها سپرده بود و فرستادن تبریز ممکن نبود. در منزل هم در نگاهداری اسباب خیال بوده حجره آن‌ها را هم غارت کردند. پاره [ای] اسباب از قبیل طلاجات و جواهرات اهالی شهر به حجره او سپرده بودند. اگر درست ملاحظه شود قبول کردن اسباب باعث غارت حجره و سایر ارامنه شده‌است. به دلیل اینکه اهالی شهر از هر جا مال بوده‌است، به سوارها محرمانه می‌رسانند، این‌ها ریخته غارت می‌کردند. اگرچه گماشته طومانیان‌ها خبری در آن باب به فدوی نگفته‌اند، به واسطه انقلاب شهر خود را هم به این راه آشنا نکرده‌است که پاره [ای] مردمان ندانسته، فوری وجوه تذکره را به او تحویل داده، منتظر حرکت پست است، که خواسته در دست گرفته به تبریز بفرستد. قبوضیات آن‌ها در دست فدوی موجود است و خودشان هم تجار معتبر و دیگر اهل بازار هستند. محض اطلاع خاطر مبارک مخابرت شد» (کمام، ۳-۱/۲۱۳۳۶۵، برگ ۷، برگ ۸).

کارگزار در پایان گزارش خود با لحنی تأسف‌بار، نگران و ناامید، به ورود احتمالی قشون، وضعیت مردم شهر و دهات اطراف آن، نبود ورقه تذکره و افزایش درخواست مردم برای رفتن به باکو برای کار اشاره‌ای کوتاه دارد. «دهات اردبیل [را] از خود شهر بدتر کن فیکون کرده‌اند. این زمستان اهالی بدبخت آن‌جا نمی‌دانند چه خواهند کرد. این استعداد و قشون هم وارد شود قیامت است. روغن یک من ۳ تومان، قند ۳۵۰۰ دینار، گوشت یک من ۸ قران، ریحان ۲۵۰۰ دینار، سایر مأكولات ملاحظه فرمایند. ورقه تذکره هم نیست. مستدعی است تقریر فرمایند از پست بفرستند. فعلاً مسافر زیاد است، تذکره هم نیست. از آستارا خواسته بوده یک‌صد ورقه فرستاده بودند. تبریز هم هنوز پست و

تلگراف نیست» (کمام، ۳-۱/۲۱۳۳۶۵، برگ ۸). کارگزار در پایان، با ذکر تاریخ «دویم شهر ذی‌القعده ۱۳۲۷ق» مطابق با ۲۵ آبان ۱۲۸۸ شمسی و با متن مُهر «شریف‌الممالک» (کمام، ۳-۱/۲۱۳۳۶۵، برگ ۸)، گزارش خود را تمام می‌کند.

۵. نتیجه

مطالعه این سند نشان می‌دهد که ائتلاف ایلات از قره‌داغ تا خلخال به سرکردگی رحیم‌خان چلبیان‌لو، توجه‌نکردن به موقع مخبرالسلطنه به تلگراف‌های واصله از اردبیل، خروج ستارخان و همراهانش از شهر هنگام محاصره، توقف نیروهای اعزامی دولتی در سراب و نمین، و مداخله‌نکردن به موقع و کارشکنی‌های روسیه، سبب از بین رفتن مقاومت نیروهای مشروطه‌خواه و اهالی شهر در برابر سلطنت‌طلبان شد. با ورود مدافعان سلطنت، اهالی شهر تقریباً یک ماه دستخوش حوادث مصیبت‌باری چون هتاکی، قتل و غارت و شکنجه شدند. بخش مهمی از شهر به‌ویژه بازارها، محلات، اماکن عمومی و متبرکه و خانه‌های مردم آسیب شدیدی دید و غارت شد؛ ولی در برابر این حادثه که بازتاب خارجی و داخلی یافت، نیروهای دولتی حاکم در تبریز و تهران و شخصیت‌های برجسته مدافع مشروطه عملکرد قاطعی انجام ندادند. طبق روایت این سند گسترش فقر، رعب و وحشت و ناامنی، بی‌خانمانی و بی‌سرپرستی خانوارها، تسلط کامل روسیه و ارامنه بر شهر، نابودی روحیه مردم، از بین رفتن سرمایه مالی شهر، ویرانی روستاهای اطراف و مهاجرت نیروی کار به دلیل نزدیکی زمستان به باکو بخشی از پیامدهای حاصل از این حادثه بسیار عمیق و فاجعه‌بار بوده است. از طرفی این حادثه همان‌طور که روزنامه‌تایمز لندن و ملک‌زاده اشاره کرده‌اند نشان داده است که استبداد هنوز به قوت خود باقی بوده است و کیان مشروطه را تهدید می‌کند.

منبع

اسناد

کتاب‌خانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام):
سند گزارش کارگزار وزارت امور خارجه به مجلس دوم شورای ملی از غارت اردبیل در سال ۱۳۲۷ق.
شناسه سند: ۳-۱/۲۱۳۳۶۵، برگ ۸.

کتاب

آبراهامیان، یرواند. (۱۳۷۷). *ایران بین دو انقلاب*. (احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی، مترجمان). تهران: نی.

- امیرخیزی، اسماعیل. (۱۳۳۹). *قیام آذربایجان و ستارخان*. تبریز: کتاب‌فروشی تهران.
- انتنر، مروین. (۱۳۶۹). *روابط بازرگانی روس و ایران ۱۸۲۸-۱۹۱۴*. (احمد توکلی، مترجم). تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- اوبن، اوژن. (۱۳۶۲). *ایران امروز ۱۹۰۶-۱۹۰۷* (میلادی). (علی اصغر سعیدی، مترجم). تهران: زوار.
- باباصفیری، علی اصغر. (۱۳۷۰). *اردبیل در گذرگاه تاریخ*. (ج ۱). اردبیل: دانشگاه آزاد اسلامی اردبیل.
- تاپر، ریچارد. (۱۳۸۴). *تاریخ سیاسی اجتماعی شاهسون‌های مغان*. (حسن اسدی، مترجم). تهران: اختران.
- تقی‌زاده، حسن. (۱۳۷۹). *تاریخ انقلاب مشروطیت ایران*. (عزیزالله علی‌زاده، کوشش‌گر). تهران: فردوس.
- حسن‌زاده، نریمان. (۱۳۸۶). *ستارخان و جنبش آذربایجان*. (پرویز زارع شاه‌مرسی، مترجم). تهران: شیرازه.
- دولت‌آبادی، یحیی. (۱۳۶۲). *حیات یحیی*. (ج ۳). تهران: فردوسی.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). *لغت‌نامه دهخدا*. (ج ۱). تهران: دانشگاه تهران.
- رایت، دنیس. (۱۳۳۸). *ایرانیان در میان انگلیسی‌ها*. (کریم امامی، مترجم). تهران: نشر نو و زمینه.
- صفایی، ابراهیم. (۱۳۸۲). *تاریخ مشروطیت به روایت اسناد*. تهران: ایران‌یاران.
- طاهرزاده بهزاد، کریم. (۱۳۳۳). *قیام آذربایجان در انقلاب مشروطیت*. (حسن تقی‌زاده و رضازاده شفق، مقدمه‌نویسان). تهران: اقبال.
- عیسوی، چارلز. (۱۳۶۲). *تاریخ اقتصادی ایران: عصر قاجار، ۱۳۳۲-۱۲۱۵* ق. (یعقوب آژند، مترجم). تهران: گستره.
- غوغای تبریز: رخدادهای مشروطه‌خواهی در تبریز از مرگ ناصرالدین‌شاه تا جنگ جهانی اول ۱۳۱۳-۱۳۳۴ ق. (۱۴۰۴). مؤلف: ناشناخته. (غلام‌علی پاشازاده، مصحح). تهران: میراث مکتوب.
- کتاب‌آبی: گزارش‌های محرمانه وزارت امور خارجه انگلیس درباره انقلاب مشروطه ایران. (ج ۳). (۱۳۶۲). (احمد بشیری، کوشش‌گر). تهران: نو.
- کتاب نارنجی: گزارش‌های سیاسی وزارت خارجه روسیه تزاری درباره انقلاب مشروطه ایران. (۱۳۶۷). (ج ۱، ج ۲). (احمد بشیری، کوشش‌گر). تهران: نور.
- کسروی، احمد. (۱۳۶۳). *تاریخ مشروطه ایران*. تهران: امیرکبیر و فرانکلین.
- کسروی، احمد. (۲۵۳۷). *تاریخ هجده‌ساله آذربایجان*. (ج ۱). تهران: امیرکبیر.
- محمود، محمود. (۱۳۵۳). *تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزدهم میلادی*. (ج ۸). تهران: اقبال.
- ملک‌زاده، مهدی. (۱۳۸۳). *تاریخ انقلاب مشروطیت ایران*. (ج ۲، ج ۳، ج ۶). تهران: سخن.
- ناظم‌الاسلام کرمانی، محمدمیرزا. (۱۳۶۲). *تاریخ بیداری ایرانیان*. (بخش ۲، ج ۴). (علی‌اکبر سعیدی سیرجانی، مصحح). تهران: آگاه.
- نوری، صیاد. (۱۳۹۱). *تاریخ اردبیل در عهد قاجار (۱۳۴۰-۱۲۱۰ ق)*. اردبیل: محقق اردبیلی.
- نیک‌بخت، رحیم. (۱۳۸۶). *تحولات منطقه اردبیل: از مشروطه تا جنگ جهانی اول*. تهران: وزارت خارجه

ویجویه، حاجی محمدباقر. (۲۵۳۵). *بلوای تبریز*، (علی کاتبی، کوشش گر). تهران: کتاب‌های سی مرغ وابسته به انتشارات امیرکبیر.

هدایت، مهدی‌قلی‌خان. (۱۳۴۴). *خاطرات و خطرات*، تهران: کتاب‌فروشی زوار.

هوشنگ مهدوی، عبدالرضا. (۱۳۸۶). *تاریخ روابط خارجی ایران: از ابتدای صفویه تا پایان جنگ جهانی دوم*. تهران: امیرکبیر.

مقاله

احمدزاده، محمدا میر. (تابستان ۱۳۹۴). «اهمیت کاربرد الگوها و روش‌های تحلیل اسناد در پژوهش‌های تاریخی». دوفصل‌نامه *تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری دانشگاه الزهراء*، سال بیست‌وپنجم، دوره جدید، شماره ۱۵، صص ۳۳-۵.

شیرین‌کام، فریدون. (بهار و تابستان ۱۳۹۳). «کالبدشکافی کمیسیون عرایض در جامعه ایران؛ با نگاهی به کتاب "اسناد قم در دوره پهلوی اول (مجلس ششم تا دوازدهم ملی)"». نشریه *اسناد بهارستان*، دوره جدید، ش ۴، صص ۱۲۹-۱۴۰.

روزنامه

ایران نو: (شماره ۴۶، مورخ ۶ شوال ۱۳۲۷ق).

حبل‌المتین: (چهارشنبه ۱۰ رجب ۱۳۲۷ق/ ۲۱ ژوئیه ۱۹۰۹م، رشت، ش ۵۸، سال سوم، ص ۴).

شرق: (۲۲ شوال ۱۳۲۷ق، شماره ۲۷).

کاوه: (سال سوم، شماره ۲۷، مورخ ۳ رجب ۱۳۳۶ق/ ۷ آذر ۱۲۸۷ بیزگردی/ ۱۵ آوریل ۱۹۱۸م).

English Translation of References

Documents

Ketāb-xāneh, Muzeh va Markaz-e Asnād-e Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament):

"Sanad-e gozāreš-e kārgazār-e Vezārat-e Omur-e Xārejeh be Majles-e dovvom-e Šurā-ye Mellī az qārat-e Ardebil dar sāl-e 1327 AH". Document ID: 3-1/213365, 8 pages.

[In Persian]

Books

Abrahamian, Ervand. (1377/1998). *"Irān bein-e do enqelāb"* (Iran between two revolutions). Translated by Ahmad Golmohammadi & Mohammad Ebrahim Fattahi. Tehran: Ney. [In Persian]

- Amirikhizi, Esmaeel. (1339/1960). *“Qiyām-e Āzarbāyjān va Sattār-xān”* (The uprising of Azerbaijan and Sattar Khan). Tabriz: Ketāb-foruši-ye Tehran. [In Persian]
- Aubin, Eugene. (1362/1983). *“Irān-e emruz 1906 – 1907”* (La Perse d’aujourd’hui, Iran, Mesopotamie 1906 – 1907) [Persia Today, Iran, Mesopotamia 1906 – 1907]. Translated and edited by Ali Asghar Saeedi. Tehran: Ketābforuši-ye Zovvār. [In Persian]
- Babasafari, Ali Asghar. (1370/1991). *“Ardebil dar gozargāh-e tārix”* (Ardabil in the passageway of history) (Vol. 1). Ardebil: Dānešgāh-e Āzād-e Eslāmi-ye Ardebil (Ardabil Islamic Azad University). [In Persian]
- Dehkhoda, Ali Akbar. (1377/1998). *“Loqat-nāme-ye Dehkhodā”* (Dehkhoda dictionary) (vol. 1). Tehran: Dānešgāh-e Tehran (University of Tehran). [In Persian]
- Dolatabadi, Yahya. (1362/1983). *“Hayāt-e Yahyā”* (Yahya’s life) (vol. 3). Tehran: Ferdowsi. [In Persian]
- Entner, Marvin L. (1369/1990). *“Ravābet-e bāzargāni-ye Rus va Irān 1828-1914”* (Russo-Persian commercial relations, 1828-1914). Translated by Ahmad Tavakoli. Tehran: Bonyād-e Moqūfāt-e Doktor Mahmud Afšār (Foundation of Doctor Mahmoud Afshar Yazdi’s Endowments). [In Persian]
- Hassanzadeh, Nariman. (1386/2007). *“Sattār-xān va Jonbeš-e Āzarbāyjān”* (Sattar Khan and the Azerbaijan movement). Translated by Parviz Zare’ Shah-Marasi. Tehran: Širāzeh. [In Persian]
- Hedayat, Mehdi Gholi Khan. (1344/1965). *“Xāterāt va xatarāt”* (Memories and dangers). Tehran: Ketābforuši-ye Zawār. [Persian]
- Houshang Mahdavi, Abdolreza. (1386/2007). *“Tārix-e ravābet-e xāreji-ye Irān: Az ebtedā-ye Safavieh tā pāyān-e Jang-e Jahāni-ye Dovvom”* (The foreign relations of Iran: From the beginning of the Safavid period to the end of World War II). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Issavi, Charles. (1362/1983). *“Tārix-e eqtesādi-ye Irān: ‘Asr-e Qājār 1215-1332 AH”* (The economic history of Iran). Translated by Yaghub Azhand. Tehran: Gostareh. [In Persian]
- Kasravi, Ahmad. (1385/2006). *“Tārix-e hej dah-sāle-ye Āzarbāyejān”* (The eight-

- eenth-year history of Azerbaijan). Tehran: Kušēš. [Persian]
- Kasravi, Ahmad. (1363/1984). *“Tārix-e mašrute-ye Irān”* (The constitutional history of Iran). Tehran: Amir Kabir & Franklin. [Persian]
- “Ketāb-e ābi: Gozāreš-hā-ye mahramāne-ye vezārat-e omur-e xāreje-ye Engelis darbāre-ye enqelāb-e mašrute-ye Irān”* (Blue book: Confidential reports of the British Foreign Office on the Constitutional Revolution of Iran) (vol. 3). (1362/1983). Edited by Ahmad Bashiri. Tehran: No. [In Persian]
- “Ketāb-e nārenji: Gozāreš-hā-ye siāsi-ye vezārat-e ‘omur-e xārejah-ye Rusie-ye Tezāri darbāre-ye enqelāb-e mašrute-ye Irān”* (Orange book: Political reports of the Ministry of Foreign Affairs of Tsardom of Russia on the Iranian constitutional revolution) (vols. 1 & 2). (1367/1988). Edited by Ahmad Bashiri. Tehran: Nur. [In Persian]
- Mahmoud, Mahmoud. (1353/1974). *“Tārix-e ravābet-e siāsi-ye Irān va Engelis dar qarn-e nuzdahom-e milādi”* (History of Iran-Britain political relations in the nineteenth century) (vol. 8). Tehran: Eqbāl. [In Persian]
- Malekzadeh, Mahdi. (1383/2004). *“Tārix-e enqelāb-e mašrutiyat-e Irān”* (The history of the constitutional revolution of Iran) (vols. 2 & 3 & 6). Tehran: Soxan. [In Persian]
- Nazem Al-Eslam Kermani, Mohammad Mirza. (1362/1983). *“Tārix-e bidāri-ye Irāniān”* (History of the Iranian awakening) (sec. 2, vol. 4). Edited by Ali Akbar Saeedi Sirjani. Tehran: Āgāh. [In Persian]
- Nikbakht, Rahim. (1386/2007). *“Tahavvolāt-e Mantaqe-ye Ardebil: Az Mašrūteh tā Jang-e Jahāni-ye Avval”* (Developments in the Ardabil region: From the constitution to World War I). Tehran: Vezārat-e Xārejah (Ministry of Foreign Affairs). [In Persian]
- Nouri, Sayyad. (1391/2012). *“Tārix-e Ardebil dar ‘ahd-e Qājār (1340-1210 AH)”* (History of Ardabil in the Qajar era). Ardebil: Mohaqeq-e Ardebili. [In Persian]
- “Qowqā-ye Tabriz: Roxdād-hā-ye Mašrūte-xāhi dar Tabriz az marg-e Nāser-ed-Din-Šāh tā Jang-e Jahāni-ye Avval 1313-1334 AH”* (Turmoil in Tabriz: Events of the Constitutionalist Movement in Tabriz from the death of Naser al-Din Shah

- to World War I (1313 – 1334 AH / 1896 – 1915 AD)). (1404/2025). Author: Unknown. Edited by Gholamali Pashazadeh. Tehran: Mirāš-e Maktub. [In Persian]
- Safayi, Ebrahim. (1382/2003). “*Tārix-e Mašrūtiyat be Revāyat-e Asnād*” (The history of the constitution as told by documents). Tehran: Irān-yārān. [In Persian]
- Taherzadeh Behzad, Karim. (1333/1954). “*Qiām-e Āzarbāyejān dar enqelāb-e mašrutiat-e Irān*” (Azerbaijan uprising in the Iranian constitutional revolution). With introductions by Hassan Taghizadeh & Rezazadeh Shafagh. Tehran: Eqbāl. [In Persian]
- Taghizadeh, Hassan. (1379/2000). “*Tārix-e Enqelāb-e Mašrute-ye Irān*” (A history of the Iranian constitutional revolution). Prepared by Azizollah Alizadeh. Tehran: Ferdows. [In Persian]
- Tapper, Richard. (1384/2005). “*Tārix-e siyāsi-ejtemā’ee-ye Šāhsavan-hā-ye Moqān*” (Frontier nomads of Iran). Translated by Hasan Asadi. Tehran: Axtarān. [Persian]
- Vijouyeh, Haji Mohammad Baqer. (2535/1976). “Balvā-ye Tabriz” (The Tabriz tumult). Prepared by Ali Katebi. Tehran: Ketāb-hā-ye Simorq dependent on Entesārāt-e Amir Kabir. [In Persian]
- Wright, Denis. (1368/1989). “*Irāniān dar miyān-e Engeli-si-hā*” (The Persians amongst the English: Episodes in Anglo -Persian history). Translated by Karim Emami. Tehran: Našr-e No va Zamineh. [Persian]

Articles

- Ahmadzadeh, Mohammad Amir. (Summer 1394/2015). “Ahammiyat-e kārbord-e olgu-hā va raveš-hā-ye tahlil-e asnād dar pažuheš-hā-ye tārixi” (The importance of the application of models and methods to analyze the documents in historical research). *Do-fasl-nāme-ye Tārix-negari va Tārix-negāri-ye Dānešgāh-e al-Zahrā* (Historical Perspective & Historiography), Year 25, New Series, issue no. 15, pp. 5-33. [In Persian]
- Shirinkam, Fereidoun. (Spring & Summer 1393/2014). “Kālbod-šekāfi-ye komision-e ‘arāyez dar jāme’eh-ye Irān; Bā negāhi be Ketāb-e ‘Asnād-e Qom dar dore-ye Pahlavi-ye Avval (Majles-e Šešom tā Davāzdahom-e Melli)” (An anatomy of the

petitions commission in Iranian society; With a look at the book ‘Documents of Qom in the first Pahlavi period [the sixth to the twelfth national parliaments]’). *Našriyeh-ye Asnād-e Bahārestān*, New Series, issue no. 4, pp. 129-140. [In Persian]

Newspapers

“*Irān-e No*”: (issue no. 46, dated 6 Šavvāl 1327 AH / 15 November 1909 AD). [In Persian]

“*Habl ol-Matīn*”: (Wednesday 10 Rajab 1327 AH/21 July 1909 AD, Rasht, issue no. 58, Year 3, p. 4). [In Persian]

“*Sharq*”: (22 Šavvāl 1327 AH / 31 December 1909, issue no. 27). [In Persian]

“*Kāveh*”: (Year 3, issue no. 27, dated 3 Rajab 1336 AH / 7 Āzar 1287 SH / 15 April 1918 AD). [In Persian]

در خدایم که همه نوزم کلوز در طرف مهر که در بیعت ز دریم
که بیدار است که انبارش روزه ارضی که در حدت که در خدای
ما من درت که در نیم از یکسوت مهر که نبات ز یاد بود را هر چه که
خوشای که در مهر نبات مهر که نوز یک عذیب سکوت مهر در مهر
چه نوز از یاد اهر مهر که شده در بدین وقت برکت شده در نبات
و خانه در طرف مهر با بر اهر که ام که از مملکت مهر نوز
حدت شده جناب در راه که شب در زهرت بود مدغم نوز
از نوز در طرف اهر نوز که در وقت با تمام است و انعام
در نوز خواه شد شب در وقت عوز قله با شاق در راه که هر چه
وقت که در راه بود در راه طرف تریز حرکت مهر در راه
وضع که نوز در میه قلعه نوز که در نوز نبات در حدت است نوز
با نوز که در نوز که قلعه نوز نوز نوز از راه نوز نوز
حالی که در نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز
با نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز
در نبات نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز
حدت نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز
نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز
نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز
نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز نوز

خواب هرگز نشانی نیست از آنها برآورد و بر زمین نکرده است هر چه بر زمین
عدت که بر زمین است نه بر زمین روز بعد بر زمین نکرده است نه بر زمین
عدت که بر زمین است نه بر زمین باید بر زمین نکرده است نه بر زمین
تبدل در زمین نکرده است نه بر زمین نکرده است نه بر زمین
بروز بر زمین نکرده است نه بر زمین نکرده است نه بر زمین
و هر چه بر زمین است نه بر زمین نکرده است نه بر زمین
هر روز بر زمین است نه بر زمین نکرده است نه بر زمین
در این بین کسی که از زمین بر زمین نکرده است نه بر زمین
و در زمین نکرده است نه بر زمین نکرده است نه بر زمین
آنها بر زمین نکرده است نه بر زمین نکرده است نه بر زمین
با هر چه بر زمین است نه بر زمین نکرده است نه بر زمین
دیگر که بر زمین است نه بر زمین نکرده است نه بر زمین
آنها بر زمین نکرده است نه بر زمین نکرده است نه بر زمین
بر زمین نکرده است نه بر زمین نکرده است نه بر زمین
هفته بر زمین نکرده است نه بر زمین نکرده است نه بر زمین
نکرده است نه بر زمین نکرده است نه بر زمین
تا هر چه بر زمین است نه بر زمین نکرده است نه بر زمین
شمالی که بر زمین است نه بر زمین نکرده است نه بر زمین

